

NÕUKOGUDE- AEGSED TEADUSKÜLAD

Riina Lii Parve

Tõravere observatooriumi,
Võrtsjärve limnoloogiajaama ja
Eksperimentaalbioloogia Instituudi
linnakud

koostanud: Riina Lii Parve

juhendajad: Riin Alatalu, PhD ja Triin Talk, PhD

väljaandja: Eesti Kunstiakadeemia

2024

Nõukogudeaegsed teaduskülad

Tõravere observatooriumi,
Võrtsjärve limnoloogiajaama
ja Eksperimentaalbioloogia Instituudi linnakud

Eessõna

Trüki on valminud autori samanimelise bakalaureusetöö¹ raames, mis kaardistas nn teaduskülade levikut Eestis ja nende toimimist tänapäeval, pakkus võimalusi seesuguse pärandi säilitamiseks ning püüdis laiemalt tõsta nõukogudeaegsed teaduskülad pärandi diskursusesse. Distantis tänapäeva ja nõukogude aja vahel on järjest kasvamas, nõukogudeaegne arhitektuur ja pärand on üha enam fookusesse tõusmas, kuid selle väärtustamine on jätkuvalt dissonantne. Samas on praegune ajahetk selle perioodi uurimiseks parim, sest veel on inimesi, kes neid aegu omast käest mäletavad.

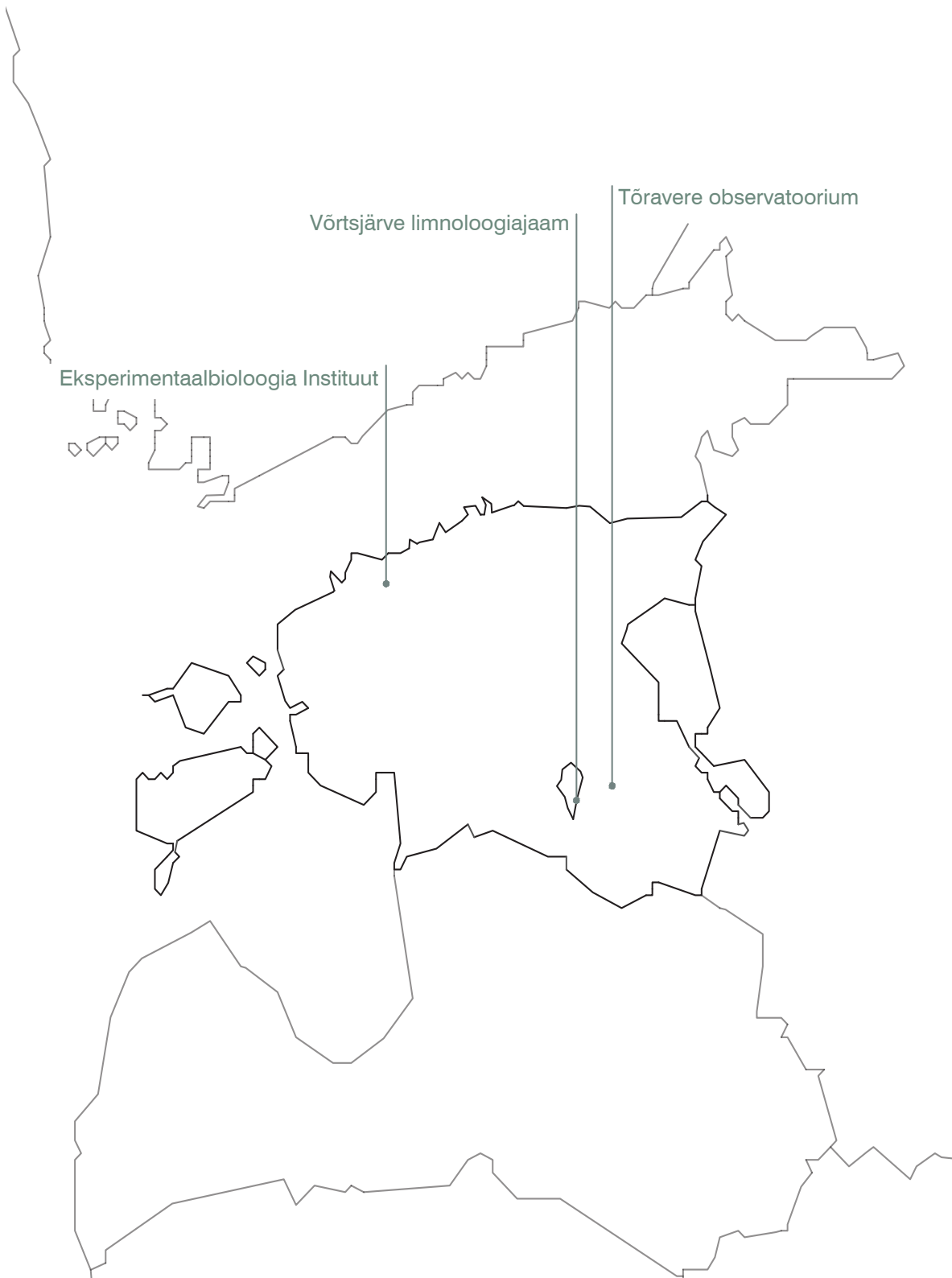
Kuna teadusküla terminit pole kindlalt määratletud, defineeris autor oma bakalaureusetöös teaduskülasid kui erinevatel aegadel väljaspoole suuremaid keskuseid rajatud asulaid, kus suur osa töökohtadest on seotud teadusega ning kus vastava asutuse töötajad elavad alaliselt.

Vaatluse all on kolm 1950. aastate lõpus rajatud teadusküla:

Tõravere observatooriumi, Võrtsjärve limnoloogia ja Harku Eksperimentaalbioloogia Instituudi linnakud.

Teaduskülasid on Eestis teisigi: lisaks eelmainitutele toimus teadustöö ka näiteks Saku katsebaasis, Suurpea mereväebaasis, Kuusiku katsekeskuses ja Kaarepere metsakatsejaamas.

Uuring keskendub küll teadusasulatele Nõukogude Liidus, kuid nähtus, kus tehnoloogia ja teaduse arengusse investeeritakse sellega, et rajatakse teadustööks soodsate tingimustega eraldiseisev linnak, puudutab kogu maailma. Muust asustusest eemale rajatud linnakud, kus asutus muretses ka elamiskohtade eest, näib olevat siiski pigem Nõukogude Liidule omane nähtus, mis seostub autode jm transpordi puudulikkusega.

Teadusasumite rajamine

Teaduslinnakute rajamine on seotud kahe Nikita Hruštšovi juhtimise ajal aset leidnud nähtusega: ühelt poolt kujundati teadusest riikliku tähtsusega majanduse arendamise vahend, mistõttu asuti kogu liidus teadustööd ulatuslikult ümber korraldama ning teadusele eraldati rohkem ressursse. Samaaegselt leidis aset üleliiduline ehitusboom. 1950. lõpus ja 1960. aastate alguses rajati kogu Nõukogude Liidus mitmeid uusi ülikoole ja instituute, aga ka terveid teadusele orienteeritud linnu. Sel perioodil nähti suurt rolli linnaplaneeringutel, keskkond pidi vastama täpselt teadustöö vajadustele. Arhitektidele anti ülesandeks samaaegselt rajada teadus- ja elamispind teadlastele ning ka näidata maailmale Nõukogude Liidu progressiivsust.² Seetõttu seostuvad teadusasumid Nõukogude Liidus just selle perioodiga — 1950. aastate lõpp – 1960. aastate algus.

Suurem teadus- ja haridushoonete ehitus puudutas ka Eestit, kus enamik ülikoolide ja instituutide hooneid ehitati Tallinnasse ja Tartusse, kuid teadust viidi ka suurematest keskustest välja. Erinevalt Venemaast piirduti Eestis

enamasti vaid üksikute hoonete rajamisega, mille peamine eesmärk oli pakkuda teadustööks sobilik töökoht ja elamistingimused selle lähedal. Lisaks majutusele võidi ehitada ka näiteks pood ja lasteaed, kuid sellega enamasti piirduti. Seetõttu võib Venemaa teaduslinnade Eesti vasteks pidada teaduskülasid.

Instituute viidi suurematest keskustest väljapoole erinevatel põhjustel. Sula aja algusest saadik räägiti teaduse tsentraliseerimise ohtudest seoses “agressorite võimaliku massihävitusrelvade kasutamisega”³, samas toimus Hruštšovi eestvedamisel üldine maaelu edendamise programm ja levis põhimõte, et “teadus tuleb viia tootmisele lähemale”⁴. Asukohavalik võis tulla ka praktilisest vajadusest, kus vastav piirkond võis pakkuda soodsamaid uurimistingimusi, uurimistöö oli seotud konkreetse asukohaga või ka pakkus paremaid võimalusi salastatud tööks.

Teaduskülad

Teadusasulaid võrreldes kipub nii mõnigi nähtus korduma, mis lubab teaduskülale kui tüpoloogiale mõningaid iseloomulikke jooni omistada ning ühtlasi Venemaa teaduslinnade ja Eesti teaduskülade vahele paralleele tõmmata. Enamik teadusasulaid rajati 1950. aastate teisel poolel aktiivsete ja prominentsete teadlaste eestvedamisel.

Teadlastele ehitatud linnades olid sageli, võrreldes ülejäänud liiduga, paremad elutingimused, neis pakuti parimat, mida tolleaegne sotsialism pakkuda sai. Muuhulgas võis nende elanikel olla moodsamad elukohad, parem tervishoid ja haridus ning näiteks paremini varustatud poed. Uued teadusasutused ehitati tihti eriprojektide järgi. See on märkimisväärne Hruštšovi valitsemisaja kontekstis, mis on tuntud eelkõige massehituse ja tüüpprojektide poolest.⁵

Elu teaduslinnades oli aga tihti muust maailmast isoleeritud, kuid lootus saada omaenda korter ja hea ametipost pidid motiveerima noort teadlast kolima muust maailmast eemale “metsakolkasse”.⁶ Teaduslinnu uurinud Maria Rogacheva on öelnud, et kuigi

Hruštšovi valitsemisaeg ei saanud hakkama kommunismi toomisega inimkonnale, suutis see luua loovatele ja kõrgelt haritud inimestele limiteeritud alal õnnelikuma ühiskonna.⁷

Näib, et Eesti teaduskülades jäid Venemaa teaduslinnadele tuttavad privileegid – defitsiitsete kaupade poed, avarad elamistingimused – võõraks. Eesti teaduskülades olid peamisteks eluasemeteks ökonoomsed tüüpprojektid, millele hiljem ehk avaramate tingimustega elukohti lisati (näiteks Tõraveres ehitati hiljem instituudi eliidile mõeldud ridaelamu, nn Viplala). Samuti polnud teadlastele ette nähtud defitsiitkaupadega poode. Siiski, eesti teadlastel tekkis võimalusi välismaal käimiseks, samuti võis neil olla parem palk. Polnud lihtsalt, mida sellega peale hakata.⁸

Elanikkond

Teadusasulate üheks eripäraks on ebaharilik elanikkond. Esimene generatsioon moodustus tavaliselt noortest, ligi samavanustest kõrgharitud inimestest, kes tulid tihti otse ülikoolist. Kuna asulad “valmisid” aga ajapikku, olid esialgsed olud küllaltki keerulised, puudusid linnast tuttavad hüved: pood, lasteaed, meelelahutus, bussiühendus linnaga, vahel isegi korralik tee. Samuti polnud tollal auto omamine tavaline, seega polnud nende teenuste saamine ka mujalt lihtne. Kuna aga elanikkonna moodustasid noored energiast tulvil ja haritud inimesed, võeti nii vaimse kui füüsilise keskkonna kujundamine

enda kätte. Seda tehes õpiti teineteist tundma ja moodustusi omade traditsioonidega kokkuhoidvad kogukonnad. See pole iseloomulik ainult Eesti teadusküladele, vaid ka Venemaa teaduslinnades võis sarnane nähtus esineda. Teaduslinnade elanike mälestustest tuleb esile, et kui muidu Nõukogude Liidus hallati kõike ülevalt alla (ja üsna saamatult), siis seal oli ka omaalgatus võimaldatud ning et sealsed elanikud tundsid, et “nad ehitavad linna iseendale ja oma lastele”, mitte Nõukogudemaaale.⁹

Teaduskülade problemaatika

Nõukogude Liidu kokkuvarisemise järel seisis teadusasulad silmitsi mitmete probleemidega. Esmalt kaotati senine instituutidepõhine süsteem ning uurimisasutused pidid ühinema ülikoolidega. Nüüdseks toimub kolmest vaatluse all olevast teaduskülast aktiivne teadustöö vaid Tõraveres ja Võrtsjärve limnoloogiakeskuses, mis toimivad vastavalt Tartu Ülikooli¹⁰ ja Eesti Maaülikooli¹¹ alluvuses. Harkus tegutsev Eksperimentaalbioloogia Instituut läks samuti Eesti Maaülikooli koosseisu, kuid teadustöö koliti ümber Tartusse, Harkus paiknevad labori- ja kasvuhooned jäid kasutuseta ning

paljud inimesed ilma oma tööst ja kogukonnakeskusest¹². Lisaks on see põlvkond, kes 1960. aastatel otse ülikoolist teadusküladesse kolis, nüüdseks üle 80-aastane, ning mitmed konkreetse funktsiooniga hooned on kaotanud oma algse kasutuse ning seisavad kas tühjalt või on ümber ehitatud.

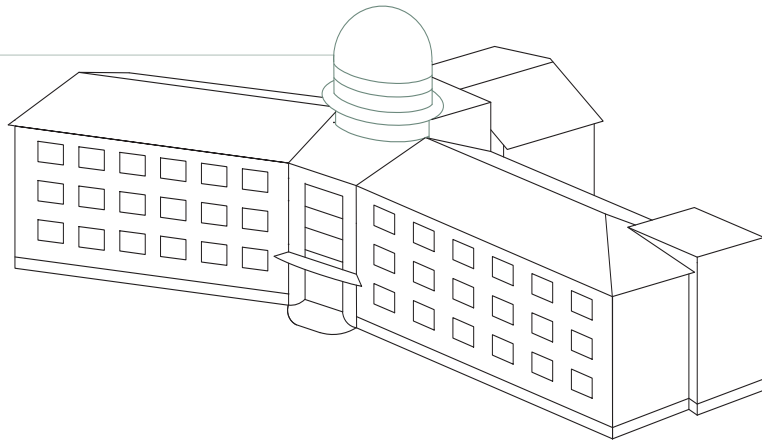
Teadushoonete arhitektuur

Selleks, et hoida kokku ehitus- ja projekteerimiskulusid ning tööprotsesse kiirendada, võeti 1955. aastal vastava määrusega vastu otsus võtta laialdaselt kasutusele tüüpprojektid ja järk-järgult liiguti ehituse industrialiseerimise poole. 1950. aastate teist poolt ja 1960. aastate algust iseloomustab vormide lihtsus, ökonoomsus, tüüpsete lahenduste kasutamine ning tähelepanu üle kandumine üksikhoonetelt hoonegrupile ja selle asetusele. Asulate planeerimisel lähtuti tihti skeemist, kus hooned paiknesid vastavalt oma funktsioonile tsooniti.¹³ Massiliselt levisid hallid silikaatkivist seeria 1-317 tüüpi majad (nn hruštšovkad), hiljem ka silikaatkivi plokkidest või monoliitbetoonist paneelidest hooned, mis projekteeriti kindlas moodulis ja paigutusid vabaplaneeringu põhimõttel ansamblitena.¹⁴

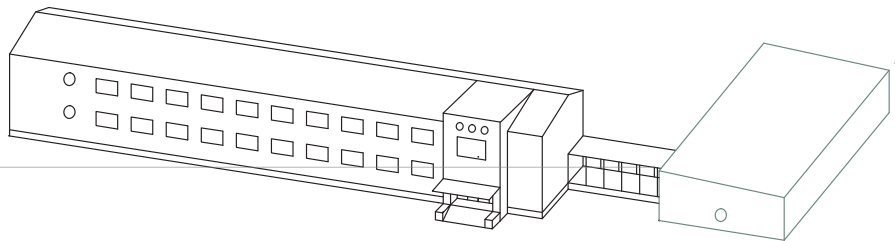
Tüüpprojekte kasutati, eriti maapiirkondades, nii elumajade kui ühiskondlike hoonete kasutamisel. Teadushoonete kavandamine nõudis nende n-ö ebatavaliste kasutusalaade tõttu aga tihti erilahendusi, seega on võimalik teadusega seotud hooned eraldi hoonetüübina klassifitseerida. Esineb omapära, kus asutuste juures oli mingi funktsionaalne

“lisand”, mis oli uurimistööle vajalik ja andis majale ilme.¹⁵ Tõraveres on selleks kuplid ja peahoone tiibade otsas on vaateplatvormid, mis on olnud vajalikud, et neile väiksemaid vaatlusriistu paigaldada. Limnoloogiajaamas oli suur sisseehitatud basseini, mille ruum moodustas peahoone ühe tiiva. Harkus võiks selleks n-ö funktsionaalseks lisandiks pidada kahest laborihoonest eenduvaid kasvuhooneid, mida paraku enam alles ei ole.

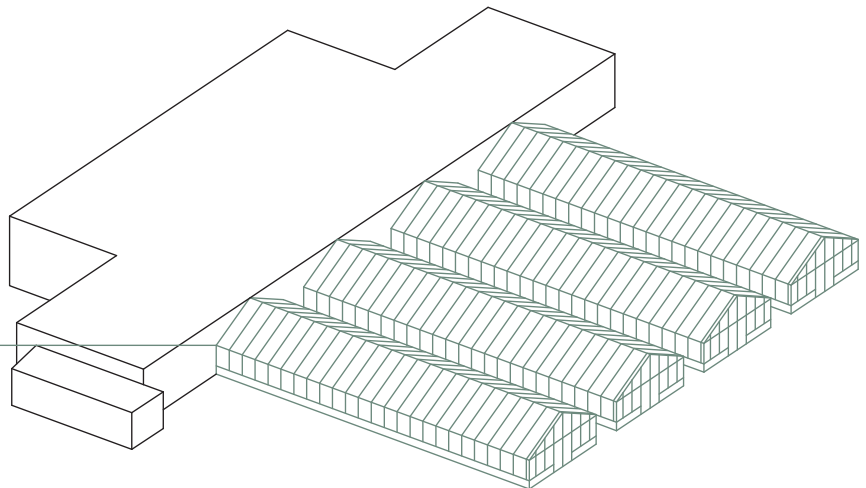
teleskoobi kuppel

akvaariumite paviljon

kasvuhooned

TÕRAVERE OBSERVATOORIUMI PEAHOONE

VÕRTSJÄRVE LIMNOLOOGIAJAAMA
PEAHOONE

MOLEKULAARBIOLOGIA HOONE HARKUS

- 1 peahoone
- 2 1.5m teleskoobi torn
- 3 vana ilmajaama hoone
- 4 uus ilmajaama hoone
- 5 meteoväljak
- 6 astronoomia ja geodeesia paviljonid
- 7 kombinaathoone
- 8 elamud
- 9 Spetsiaalse Konstrukteerimise Büroo
- 10 tootmistsoon
- 11 saun
- 12 lasteaed
- 13 aiamaad
- 14 Hiire talu asukoht
- 15 nn Viplala

Tõravere observatooriumi linnak

Tõravere observatooriumi linnak

asukoht	Tõravere alevik, Nõo vald, Tartu maakond
valdkond	astronoomia, aktinomeetria
instituut	TA Füüsika ja Astronoomia Instituut
teadusküla algus	1958
hoonestus	peahoone, vaatluspaviljonid, elumajad, saun, tootmishooned, nn kombinaathoone, Hiire talu kompleks
toimub teadustöö	jah

Observatooriumi linnak asub Tõraveres Tuulemäel. Asukohta otsides sõideti Tartu ümbrus jalgratastega läbi.

Tõravere kasuks rääkisid nii soodne asukoht Tartu ümbruses, lähedal asuvad raud- ja maantee kui ka see, et ümberkaudne asustus oli hõre, mis tuleb vaatlustel kasuks. Enne teadusküla rajamist olid Tõravere mäel vaid kolme talu – Hiire, Kanniku ja Tiksu – põllud.¹⁶

Observatooriumis tehtava töö spetsiifika esitab keskkonnale teatud tingimusi, aga kuna küla ehitati sisuliselt nullist üles, võimaldas see uut asumit planeerida funktsionaalselt.

Kompleks jaguneb peahoone ümber paigutuvateks teaduse tsooniks (vaatluspaviljonid, aktinomeetria jaam ja peahoone), elutsooniks (elumajad, saun, aiamaad, lasteaed, nn kombinaathoone) ja tootmisstsooniks, sest kuna observatoorium pidi instrumentide kogu ehitustsükli eest ise

vastutama, kuulusid observatooriumi juurde kõiksugu garaažid, töökojad, laod, ja õli- ning kütusehoidlad.

Tsoonidepõhine planeering tagas, et paviljonid on muust asulast veidi eemal ja valgusreostus seega vaatluseid ei sega. Vaatlustöid peeti silmas ka haljastust planeerides: elutsooni ja teaduse tsooni vahele istutati valguse varjutamiseks park, teaduse tsooni kavandati avatud niidu-tüüpi maastik, mida peeti vaatlustööde tõttu parimaks lahenduseks, ning linnaku ümber tuule summutamiseks kuusehekk.¹⁷

Kompleksi peaprojekterija oli NSVL TA asutatud üleliiduline teadusasutuste projekteerimise Leningradi osakond GIPRONII ehk Föderaalise Riigieelarvelise Teadusasutuse Teadus- uuringute Osakond, eesotsas arhitekt Daud H. Jenikejev), kes on projekteerinud ka teisi samaaegseid observatooriume Nõukogude Liidus.¹⁸

FOTO: ERICH NORMAN, 1963
EFA:204.0.84

Esimese teleskoobi ülesseadistamine.

FOTO: O. KOSKA, 1963
EFA:250.0.50000

Astronoom reflektoriga AZT-14.

FOTO: O. VIHANDI,
EFA:204.0.108404

1,5m läbimõõduga teleskoop avatud tornis.

Nn suure teleskoobi torni projekt.

Observatooriumi projekteeriti teadlikult nii, et Tõravere mäest mööda teed üles tules kerkib peahoone järk-järgult nähtavale ning peahooneni viiv tee lõppeb pidulikult "auringiga". Pidulikkust rõhutab ka hoone sümmeetriline esifassaad, algselt olevat projekt ka sambaid ja karniise sisaldanud.¹⁹ Kompleksi tähtsaimaks osaks võib pidada Põhjamaade suurima läbimõõduga teleskoopi ja selle torni, mille arhitektuurset lahendust aitas välja töötada arhitekt Raine Karp.²⁰

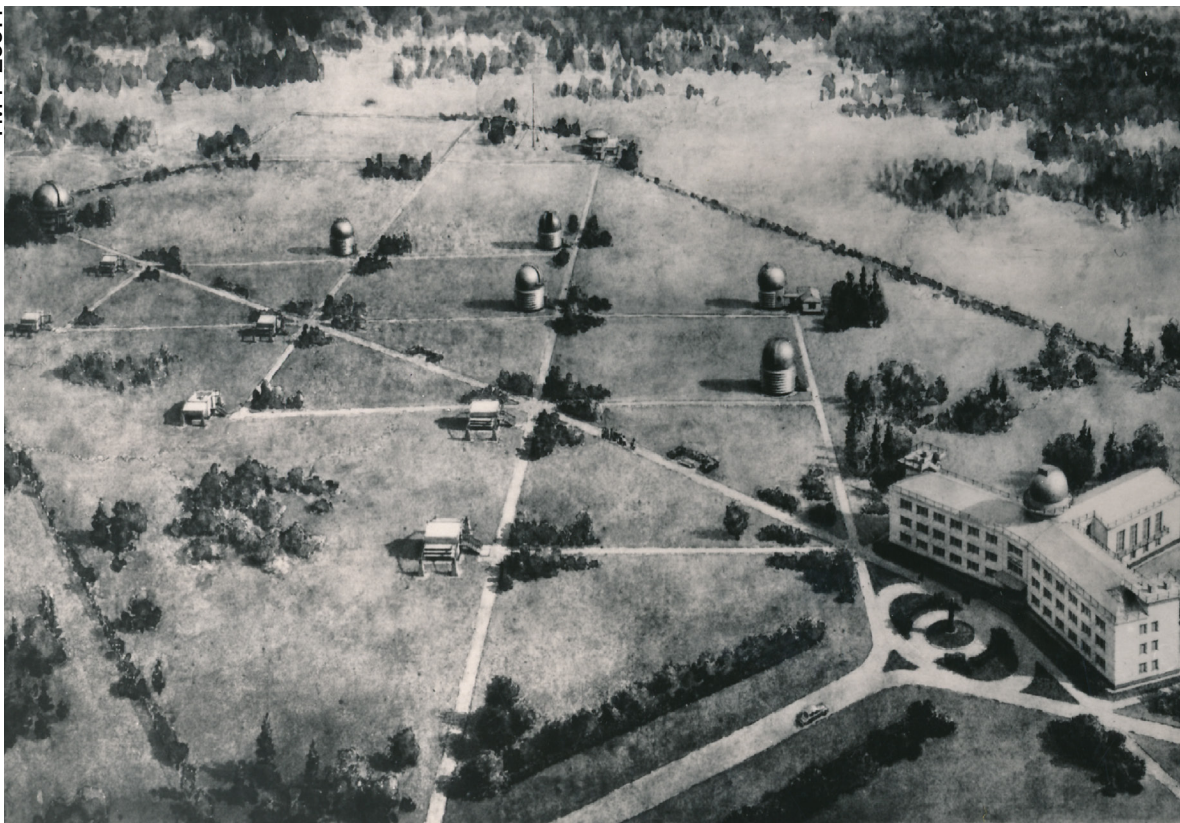

Vaade Tõraverele.

Kui Tõravere ehitati, käisid teadlased juba töö, aga teed, mis Tõravere märke viiks, veel ei olnud ja teadlased pidid mööda põldu üles ronima. Kord olevat siis üks teadlane kalossides läbi savise põllu tööle sumbanud, kuni üks hetk märkas, et üks kaloss on kadunud. Mõtles siis, et mis seal enam, ja viskas teise kalossi ka minema. Kui ta lõpuks mäe otsa jõudis ja jalgadelt savi maha pühkis, avastas ta ühest jalast oma kadunud kalossi.²¹

Peahoone enne rekonstrueerimist.

GIPRONII algne kavand, 1961.

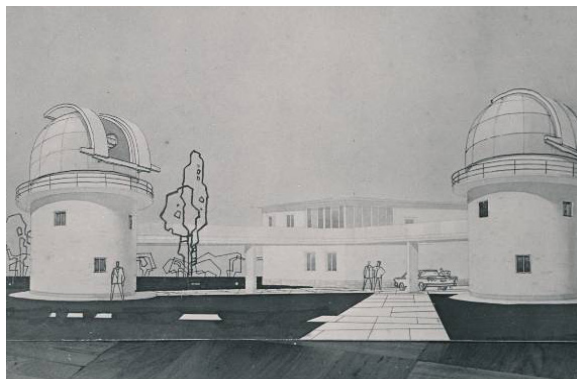

Observatooriumilinnak 1981/1982. aastal.

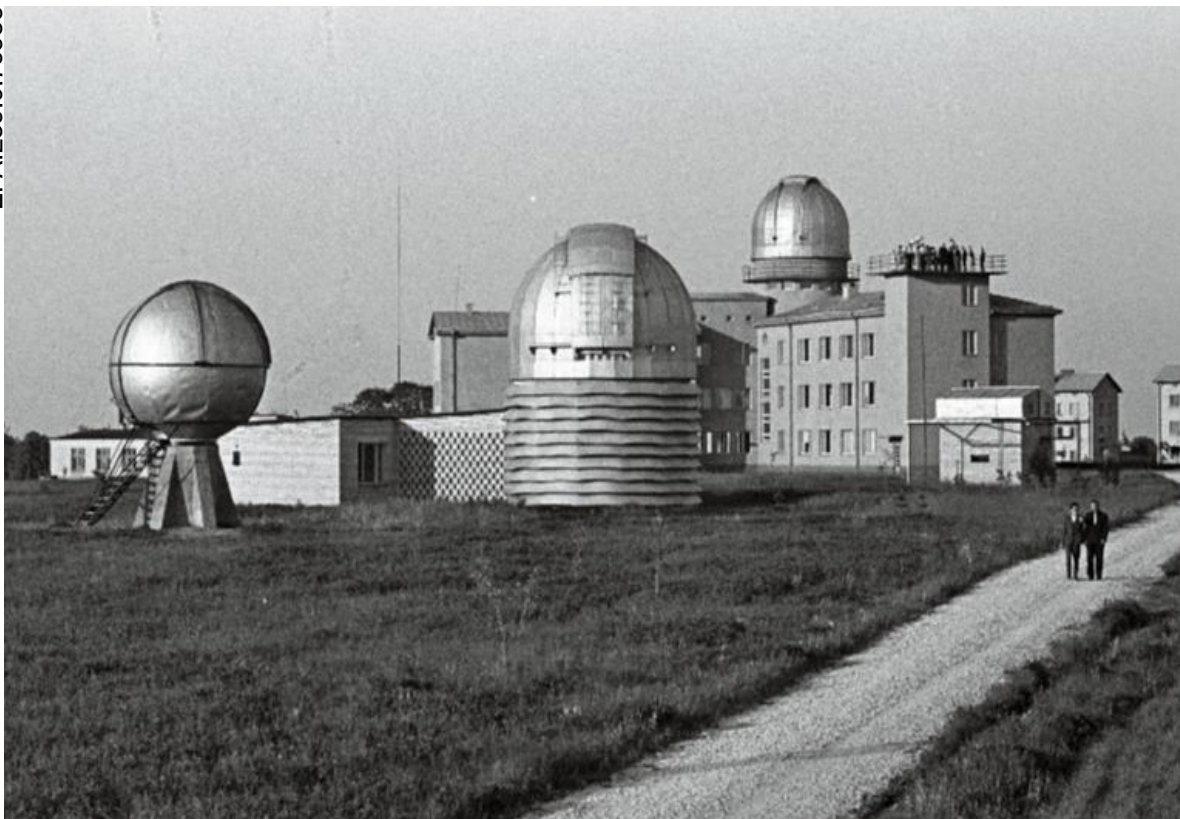
Vaade Tõravere "kuppelmaastikule"

Pööratav ja avatav kuppel projekteeriti ka peahoonele, sest vaatamata teadlaste selgitustele, et hoonest kiirgav soojus ja valgus segavad vaatlust, oli projekteerijatel kindel nägemus, et observatooriumi peahoone peab olema kuppel. Mõnda aega oli seal ka teleskoop sees, kuid kuna instrumendi raskus põhjustas hoone konstruktsioonis pragusid, eemaldati see sealt.²²

Kaksiktorni projekt.

Atmosfääri läbipaistvuses toimub pidevalt kiireid muutusi, nagu tähtede vilkumine ja värisemine, mis piiravad mõõtmiste täpsust. Nn kaksiktorn koosneb kahest samast juhtpuldist juhitud teleskoobist, kus teine teleskoop aitab häireid kompenseerida. Ühe torni kuppel ehitati plastmassist, mis oli esimene plastmassist teleskoobi kuppel Nõukogude Liidus.²³

Kaksiktorn. Vasakul torn "Pollux", mis on tänaseks Zeiss-600 torni vastu välja vahetatud.

Peahoone pärast rekonstrueerimist.

Põhjamaade suurima teleskoobi (AZT-12) torn.

Väiksemate instrumentide paviljon.

Väiksemate instrumentide paviljon.

Zeiss-600 torn.

AZT-8 torn.

Kaksiteleskoobi torn koos juhtpuldri ruumiga.

Kaksiktorni galerii.

FOTO: UNDO UUS, E.UUE ERAKOGU

Vaade Tõraverele.

FOTO: UNDO UUS, ERIK UUE ERAKOGU

Vaade Tõraverele.

FOTO: VIKTOR SALMRE
ERM FK 2644:2055

Lagle Israeli "Tähekaart".

1963. aastal tegi kunstnik Lagle Israel merekividest, potikildudes ja klaasikildudest mosaigi "Tähekaart", mis seati peahoone saali ette üles. Pannoo kujutab muistseid eestlaste tähtkujusid, mille keskmes on Põhjanael.

FOTO: VIKTOR SALMRE
ERM, FK 2644:12759

Maie-Ann Rauni "Galaktikad".

Teise korruse fuajees on teine võimas kunstiteos – Maie-Ann Rauni söövitustehnikas tehtud klaaspannoo "Galaktikad".

FOTO: VIKTOR SALMRE
1964 ERM, FK 2644:2053

Peahoone saal enne rekonstrueerimistööd.

- 1 peahoone
- 2 end. akvaariumihoone
täna külastuskeskus
- 3 viilhall
- 4 elumajad
- 5 sadam
- 6 saun
- 7 uus sadam
- 8 Petseri talu
- 9 aiamaad
- 10 pood

Võrtsjärve limnoloogiajaama linnak

Võrtsjärve limnoloogiajaama linnak

asukoht	Vehendi küla, Elva vald, Tartu maakond
valdkond	limnoloogia
instituut	TA Zooloogia ja Botaanika Instituut
teadusküla algus	1950. aastate lõpp
hoonestus	peahoone, akvaariumihoone, elumajad, saun, sadamarajatised, Petseri talu kompleks
toimub teadustöö	jah

Nõukogude aja algusaastatel toimus sisevete uurimine ulatuslike ekspeditsioonide baasil, kuid peagi sai selgeks, et veekogude eluprotsessi vaatlusi tuleks viia läbi sesoonselt. Tollal oli peamiseks veekogude uurijaks 1947. aastal asutatud ENSV TA bioloogia instituut, mis nimetati 1952. aastal ümber zooloogia ja botaanika instituudiks (TA ZBI).²⁴ Mõte alalisest uurimisjaamast oli tekkinud juba Eesti Vabariigi ajal, kuid toona selleks raha ei jätkunud. Nõukogude aja alguses, kui instituuti tuli tööle Neeme Mikelsaar, hakkas see unistus aga järk-järgult teostuma.²⁵

Kuna toleaeagne poliitika eeldas teaduselt ka majanduslikku kasu, oli hüdrobioloogia riiklikult tunnustatud eesmärk kalatoodangu tõstmine. Seetõttu pidi uus uurimisbaas asuma suure kalajärve ääres. Kuna Peipsi järv mõjus liiga suurena, pealegi uurisid seda juba Leningradi teadlased, otsustati Võrtsjärve kasuks. Soodsaimaks asupaigaks osutus

Võrtsjärve idakallas, mis asub järve keskpunkti ja Tartu lähedal ja on läänekaldast järsema langusega.²⁶

Esialgne välibaas rajati Võrtsjärve idakaldale vanasse mahajäetud Petseri talu hoonetesse. Kuna hoone tingimused olid kehvad ja olud kitsad, otsustati peagi ehitada uus hüdrobioloogia jaama hoone.²⁷

Uuele limnoloogiajaamale leiti asupaik Petseri talust ligi kilomeeter põhjapool.

Limnoloogiajaama kompleksi projekteeris arhitekt Harri Kingo²⁸, haljastusprojekti maastikuarhitekt Aleksander Niine²⁹, kuid haljastust korraldasid ka elanikud ise.³⁰

1960. aastate teisel poolel asuti järk-järgult ka Petseri talu ümbrust hoonestama: nii tekkis kaks veidi eradiseivat “küla”: nn Petseri, kus peamiselt elati, ning peahoone ümbrus, kuhu mööda metsarada tööle mindi.³¹

FOTO: B. MURD, 1964
EFA.254.0.41783

Järvel veeproovide võtmine.

FOTO: B. MURD, 1964
EFA.254.0.41785

Uurimistöõ.

FOTO: B. MURD,
EFA.254.0.41785

Kalaurimine.

ERM TM FK 11787, 1965

Põhjaloomastikuproov.

FOTO: A. TASKA, 1965
ERM TM FK 11787

Limnoloogiajaama labor.

Esialgse välibaasi asukoht Petseri talus.

Limnoloogiajaama asukoht.

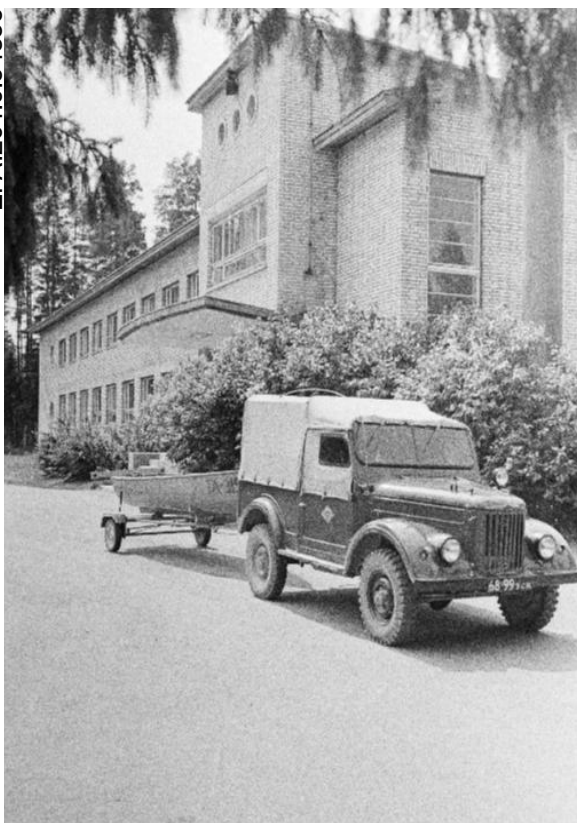
Akvaariumite paviljoni sisevaade.

Petseri talu omanikud olid küüditamise eest põgenenud ja hooned seisis tühjalt. Paraku olid hooned selleks hetkeks kehvast seisust, kord olevat Neeme Mikelsaar pööningut inspekteerides laest lausa läbi vajunud.³² Täna on hoone restaureeritud ning taas elumajana kasutusel.

Uuele limnoloogiajaamale leiti asupaik Petseri talust ligi kilomeeter põhjapool, kus oli järsem kallas, kus oli lihtsam sadamat teha ning kus oli olemas ka lage plats, mida varasemalt kasutati palkide metsast kokkuvedamisel. Petseri talu ja peahoone vahel oli Petseri talu karjamaa, mis oli metsaks kasvanud. Hakatuseks oli vaja elektri kõrgepingeliini siht raiuda. ZBI instituutide töötajad tulid ühel nädalavahetusel oma kirvestega ja tegid sihi lagedaks.³³

Mõned aastad peale peahoone valmimist tekkis mõte ehitada eksperimentaaltööde jaoks akvaariumidega paviljon. Nii valmis klaasist galeriiga akvaariumihoone. Paraku selgus, et sellise töö jaoks puudusid vastavad teadmised ja kogemused ning hoone leidis vähe kasutust. Uuel sajandil ehitati hoone ümber ning täna tegutseb seal muuseum.³⁴

2012. aastal viidi peahoones läbi kapitaalremont, mille tulemusel sai hoone uue sise- ja välislahenduse ning endine akvaariumihoone maht ehitati suuremaks. Ümberehitustöödega kaotati muuhulgas galeriiühendus akvaariumihoone ja peahoone vahel, kuid galerii klaasseinad teisel pool ja neist ehitati sauna eesruum.³⁵

Vaade peahoonele.

Esimestel aastatel kellelgi autot ei olnud, ainus viis linna pääsemiseks oli ehitajate autoga Sangla poeni või siis ratastega Randu (7km), kus ratas jäeti apteegi õuele ja siis liinibussiga Tartusse. 1961 – 1962. aasta talvel mõnda aega ehitusalase konflikti tõttu ehitajad ei liikunud, töö seiskus paariks kuuks ja siis sai välismaailmaga ühendust pidada vaid suuskadel. 1962. aastal ehitasid instituudi töötajad ise veoautost väikebussi. Mõnda aega olid asutuse bussiga linnaskäigud küll keelatud, kuid siis kirjutati busi teekonnalehele “välitööd Saadjärvel, sõiduga läbi Tartu”.³⁶ Postiljon käis limnoloogiajaama külas vankri või reega, kuid pärast õue asfalteerimist ei lubatud hobust enam majade juurde. Hobune seoti siis sissesõidu juurde kuuse külge ning seni, kui postiljon kirju jagas, näris ta ajaviiteks puutüve. Närimisjäljed on sealseil kuuskedel praegugi näha.³⁷

ZBI laev “Bioloog” sadamas 1990. aastal.

NEEME MIKELSAAR
H. TIMMI ERAKOGU

Peahoone enne rekonstrueerimist.

FOTO: B. MURD, 1964
EFA.254.0.4.1782

Peahoone koos akvaariumide paviljoniga enne rekonstrueerimist.

AUTORI FOTO, 2023

Peahoone pärast rekonstrueerimist.

AUTORI FOTO, 2023

Peahoone koos uue muuseumihoonega.

- 1 peahoone (mõis)
- 2 vegetatsiooni (viroloogia) hoone
- 3 molekulaarbioloogia hoone
- 4 loomafüsioloogia ja -geneetika hoone
- 5 vivaarium
- 6 elumajad
- 7 pood
- 8 kuivati
- 9 katlamaja
- 10 laborinõude-tarvikute ladu
- 11 Bastille' plats
- 12 laborid ja korterid
- 13 aiamaad
- 14 garaaž-puidutöökoda

7

6

11

1

12

14

Harku Eksperimentaalbioloogia Instituudi linnak

Eksperimentaalbioloogia Instituudi linnak Harkus

asukoht	Harku alevik, Harku vald, Harju maakond
valdkond	eksperimentaalbioloogia
instituut	TA Eksperimentaalbioloogia Instituut
teadusküla algus	1950. aastate lõpp
hoonestus	Harku mõisa kompleks, laborihooned, elumajad
toimub teadustöö	ei

Harku eksperimentaalbioloogia labor rajati suuresti ENSV TA toleaege presidendi Johan Eichfeldi eestkostel³⁸, kelle tegevus oli peamiselt seotud taimekasvatusega.³⁹ Nõukogude aja algusaastatest saadik olid võimuorganid pööranud erilist tähelepanu bioloogiateadustele ning eelkõige just eksperimentaalsetele harudele, sest just sellelt teaduselt loodeti abi põllumajanduse taastamisel ja näljahäda ületamisel.⁴⁰

1957. aastal asutati Tallinna Bioloogilise Eksperimentaalbaasi alusel Bioloogia- ja Meditsiiniteaduste Osakonna koosseisus Eksperimentaalbioloogia Instituut (EBI). Uuele instituudile anti kasutamiseks Tallinna külje all asuv Harku mõis koos selle maadega.⁴¹ Harkust sai omamoodi kaksikküla: mõisast ida pool oli EBI teadusküla, teisel pool nn Vene küla Harku vanglaga. Küladel olid erinevad traditsioonid ja kogukonnad, aga ka näiteks eraldi poed ja lasteaiad.

Instituudi süda oli mõisa härrastemaja, kus asus nii administratiivne-majanduslik keskus kui ka mõned laborid (bioloogia-, fotosünteesi ja taimefüsioloogia laborid). Kuna instituut pidevalt kasvas, jäi mõisahoonest uurimistööks väheks ning järk-järgult ehitati endistele mõisamaadele laborihooneid juurde.⁴²

2000. aastate algul läks Eksperimentaalbioloogia Instituut Eesti Maaülikooli koosseisu, millele järgnes järk-järguline Tartusse kolimine. Nüüdseks seisavad Harkus asuvad laborihooned ja mõis tühjalt ning nn teadustsoonis paiknevad hooned on avariilises seisus. Vivaarium, katla- ja vegetatsioonihoone on varemeis ning molekulaarbioloogia laborite ja vegetatsioonihoone hoone küljes olevate kasvuhoonete asukohti markeerivad vaid viilukohad.⁴³

HARKU RAAMATUKOGU

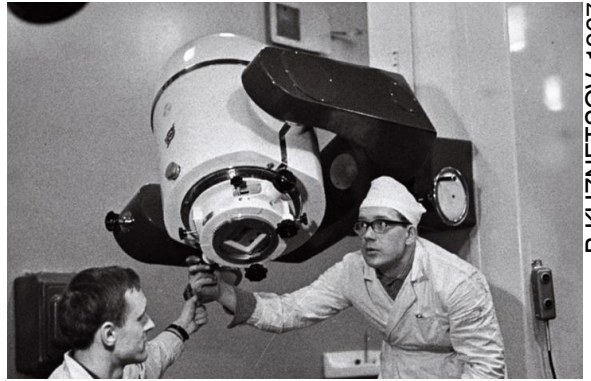

Töö kasvuhoones.

HARKU RAAMATUKOGU

Toimetamine katsejänesega.

P. KUZNETSOV, 1967
EFA.204.0.73.707

Gammaseadeldis.

V. GORBUNOV, 1976
EFA.204.0.104517

Katsetaimede kontrollimine.

A. ALLA, 1968
EFA.331.0.97051

Radioaktiivse preparaadi valmistamine.

O. VIHANDI, 1973
EFA.331.0.89094

Töö laboris.

HARKU RAAMATUKOGU, 1982

IV taimefüsioloogia sügiskool.

HARKU RAAMATUKOGU

Vaade viroloogia hoonele.

EBI peahoone - Harku mõis.

HARKU RAAMATUKOGU, 1985

FOTO: ÜLO VAHER, 1976
HARKU RAAMATUKOGU

Instituudi töötajad mõisa rõdul.

Viroloogia hoone kasvuhooned.

HARKU RAAMATUKOGU

AUTORI FOTOD, 2023

Harku 2023. aastal.

FOTO: K. TARASSOVA, 1974
HARKU RAAMATUKOGU

Kuuskede istutamine.

Harku linnaku projekteerimisest on vähe teada. Erinevalt limnoloogiajaama ja observatooriumi kompleksidest Harkusse haljastusprojekti ei tellitud, kuid instituudi töötajad võtsid oma töö- ja elukeskkonna kujundamise oma kätte.⁴⁴

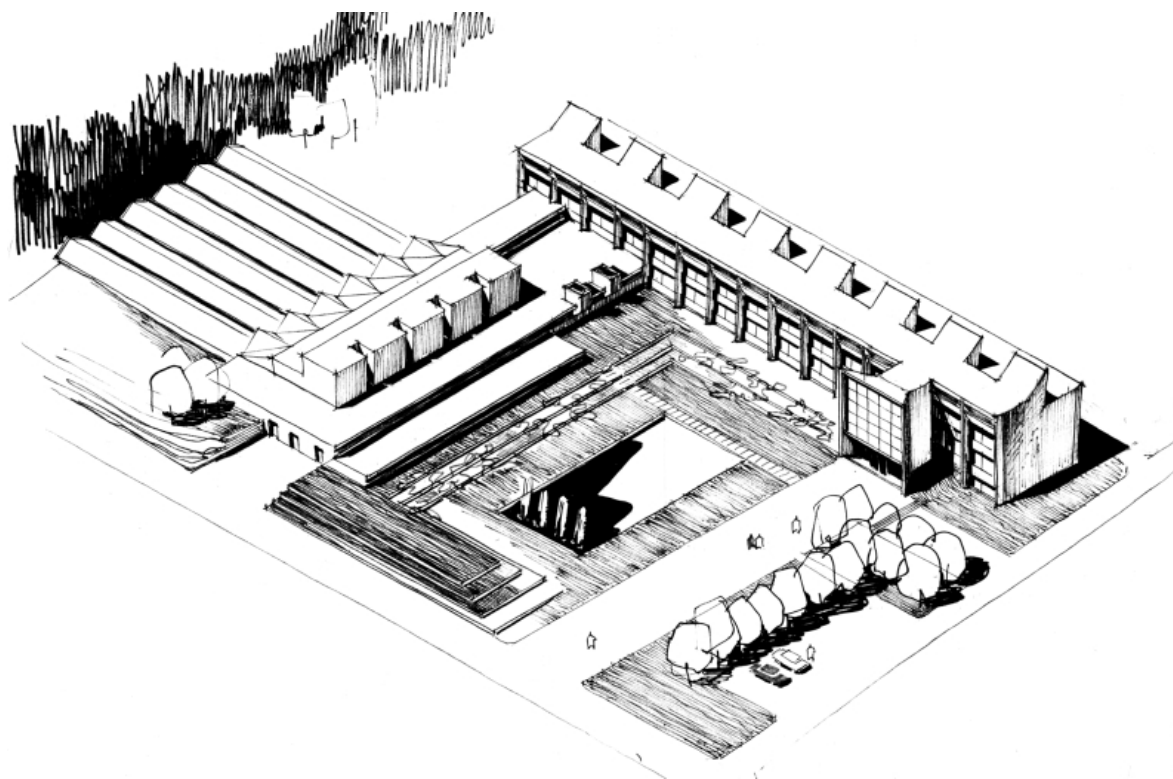
HARKU RAAMATUKOGU, 1983

Lillede istutamine.

Ehkki linnaku projekteerimisest on vähe teada, on säilinud arhitekt Valve Pormeistri 1967 – 1968. aastal koostatud eskiis, mis oli mõeldud laboratooriumile Harkus. Sellisel kujul ühtegi hoonet aga kunagi ei valminud.⁴⁵

EAM.7017 AR 33.1.100

Valve Pormeistri eskiis.

Nn Ülikooli Kivi kohale toomine.

Kuna enamik instituudi töötajaid oli käinud Tartu Ülikoolis, püstitati selle 350. aastapäeva puhuks nn Ülikooli Kivi.⁴⁶

Kurepesa ehitamise aktsioon.

Bastille' kindlusvangla langemise 200. aastapäeval avas üks ettevõtlik prantsuse kultuuri austajast instituudi töötaja elumajade juurde nn Bastille' platsi, kuhu istutati prantsuse lipuvärvides lilli ning kus on lehvitud ka prantsuse lipp.⁴⁷

Bastille' platsi avamine.

Viited

- 1 R.L.Parve, Nõukogudeaegsed teaduskülad ja nende säilitamine Tõravere observatooriumi, Võrtsjärve limnoloogia ja Harku eksperimentaalbioloogia labori linnaku näitel. Bakalaureusetöö. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia.
- 2 R. Anderson, Russia: modern architecture in history. London: Reaction Books Ltd, 2015, lk 238–240.
- 3 M. Rogacheva, The Private World of Soviet Scientists from Stalin to Gorbachev. Cambridge: Cambridge University Press, 2017, lk 28.
- 4 T. Timm, Eesti sisevete hüdrobioloogia ajaloo. Tartu: Eesti Loodusuurijate Selts, 2014, lk 90.
- 5 M. Rogacheva, The Private World of Soviet Scientists from Stalin to Gorbachev, lk 28.
- 6 Samas, lk 28.
- 7 Samas, lk 3.
- 8 Endine Tõravere elanik T. Veismann, intervjuu. Küsitles autor, 15. X 2022. Märkmed autori valduses.
- 9 M. Rogacheva, The Private World of Soviet Scientists from Stalin to Gorbachev, lk 78.
- 10 Tõravere astrofüüsik ja endine elanik U. Veismann, intervjuu. Küsitles autor, 29. X 2022. Lindistus autori valduses.
- 11 T. Timm, Eesti sisevete hüdrobioloogia ajaloo, lk 112.
- 12 EBI endine töötaja T. Kask, intervjuu. Küsitles autor, 21. III 2023. Lindistus autori valduses.
- 13 L. Volkov, Eesti arhitektuuri ajalugu. Eesti arhitektuur 1940–1988. II peatükk. Käsikiri. Tallinn, 1980. Kättesaadav Tallinna Ülikooli Akadeemilise Raamatukogu Baltika kogus, lk 66.
- 14 M. Kalm, Eesti arhitektuuri 100 aastat. Tallinn: Post Factum, 2018, lk 99.
- 15 U. Veismann, intervjuu.
- 16 T. Viik, Tõravere lugu. Tartumaa, 2021, lk 9.
- 17 Eesti Ajalooarhiiv, EAA 5307 n 1, s 166: Tõravere Observatooriumi projekteerimise materjale, 1957.
- 18 T. Viik jt, Tartu Observatoorium Tõraveres. Tallinn: Aasta Raamat, 2014, lk 32.
- 19 U. Veismann, Ilmaruumi künnisel. Tartu: Ilmamaa, 2013, lk 314.
- 20 T. Viik, Tartu Observatoorium Tõraveres, lk 30–35.
- 21 U. Veismann, intervjuu.

- 22 M. Virki, Teadmiste täiendamine ruumis Tõravere observatooriumi kaasajastamise näitel. Magistritöö. Tallinn: Tallinna Tehnikaülikooli inseneriteaduskond, 2021, lk 28. Kättesaadav: Tallinna Tehnikaülikooli digikogu, <https://digikogu.taltech.ee/et/Item/e0aa447f-9ce0-49b8-bd91-1feb5723035d> (vaadatud 1. XII 2022).
- 23 U. Veismann, Ilmaruumi künnisel, lk 316.
- 24 T. Timm, Eesti sisevete hüdrobioloogia ajaloost, lk 88.
- 25 Samas.
- 26 Samas.
- 27 H. Tammert, Võrtsjärve limnoloogiajaama ajalugu. Referaat. Tartu: Tartu Ülikooli bioloogia-geograafiateaduskond, 1994, lk 8.
- 28 Samas, lk 15.
- 29 Samas, lk 11.
- 30 T. Timm, Eesti sisevete hüdrobioloogia ajaloost, lk 96–97.
- 31 Limnoloogiajaama teadlane ja elanik T. Timm, intervjuu. Küsitles autor, 15. IV 2023. Märkmed autori valduses.
- 32 H. Tammert, Võrtsjärve limnoloogiajaama ajalugu, lk 8.
- 33 T. Timm, intervjuu.
- 34 Samas.
- 35 Samas.
- 36 T. Timm, Eesti sisevete hüdrobioloogia ajaloost, lk 93–94
- 37 Samas, lk 98-99.
- 38 O. Toompuu jt, Eksperimentaalsbioloogia instituut 40. Saku: Rebellis, 1997, lk 13.
- 39 J. Laas, Teadus diktatuuri kütkes. Tallinn: Argo, 2010, lk 326–327.
- 40 Samas, lk 107.
- 41 T. Kask, intervjuu
- 42 P. Rahno, Harku. Tallinn: Eesti Raamat, 1976, lk 16.
- 43 T. Kask, intervjuu.
- 44 Samas.
- 45 EAM 7017 Ar 33.1.100.
- 46 T. Kask, intervjuu.
- 47 Samas.

